

KAPITTEL 1

GRÅFJELLPROSJEKTET.

BAKGRUNN, LANDSKAP OG KULTURMINNER

Gråfjellprosjektet var et stort utgravningsprosjekt ved Kulturhistorisk museum, Fornminneseksjonen, ved Universitetet i Oslo. Prosjektets mål var å belyse hvordan menneskene levde og utnyttet skogslandskapet i Østerdalen – der hvor taigaen, det store barskogbeltet som strekker seg gjennom Nord-Skandinavia og Russland, begynner – i forhistorisk tid, middelalderen og tidlig etterreformatorisk tid.

Prosjektet ble etablert 1. april 2003, og det ble gjennomført fem feltsesonger i perioden 2003–2007. Etterarbeidet ble avsluttet 30. april 2009. Bakgrunnen for prosjektet var stortingsvedtak om å etablere et regionalt skyte- og øvingsfelt for Det norske forsvaret i Østlandsregionen, Regionfelt Østlandet, i Gråfjellområdet, og flytting av Ingeniørvåpenet fra Hvalsmoen ved Hønefoss til Rena leir og området ved Rena elv, begge Åmot kommune i Hedmark. Tiltakene var en del av omleggingen av Forsvaret og etablering av Østerdalen garnison.¹ Formålet med utgravningsprosjektet var å ivareta det vitenskapelige kildematerialet til de automatisk fredete kulturminnene som ble berørt av tiltakene. Innenfor et område på ca. 200 km² ble 457 av totalt 2200 kulturminner undersøkt. Kulturminnene dekker et tidsspenn fra eldre steinalder (mellomesolitikum) til og med tidlig etterreformatorisk tid.² I denne publikasjonen presenteres den kulturhistoriske kunnskapen prosjektet har gitt, og resultatene vil bli vurdert i en historisk sammenheng.^{3, 4}

BOKAS TEMA OG STRUKTUR

Dette er fjerde og siste publikasjon som omhandler resultatene fra Gråfjellprosjektets undersøkelser

i Gråfjellområdet og ved Rena elv. Formålet er å gi en samlet framstilling og diskusjon av materialet fra jernalderen, middelalderen og tidlig etterreformatorisk tid, som hovedsakelig kan relateres til fangst av elg, jernproduksjon, husdyrbeite og gårds- og seterdrift. Boka gir i tillegg en oppsummering av utgravningsresultatene av de enkelte kulturminnetypene basert på de tidligere tematiske publikasjonene fra prosjektet (Amundsen (red.) 2007, Rundberget (red.) 2007, Stene (red.) 2010).⁵ I disse publikasjonene er materialet presentert i detalj. Videre er det beskrevet hvilke gravemetoder og dokumentasjon som er brukt ved undersøkelsene av de ulike kulturminnetypene, og dessuten hvilke naturvitenskapelige analyser og konsulenttjenester som er utført.⁶ For utfyllende opplysninger henvises det til disse arbeidene. Tolkninger i dette bindet kan avvike fra dem som er framsatt tidligere.

Behandlingen av materialet tar utgangspunkt i de overordna tema i prosjektplanen (Amundsen et al. 2003, Persson 2004), «Ressursutnyttelse og kulturmøter i Gråfjellområdet og ved Rena elv»:⁷

- *Ressursutnyttelse.* Gråfjellområdet og Rena elv byr på et mangfold av ressurser, i et omfang som ikke finnes i områder der jordbruk dominerer som ervervsform i dag.
- *Kulturmøter.* Gråfjellområdets og Rena elvs topografi og geografiske plassering gjør at mange kulturer, med både sosiale og ervervsmessige skillelinjer, kan ha møttes i området til forskjellige tider.

Premisset for studiet av hovedtemaene er *landskapet* eller *rommet*. Områdets topografi og geografi er forutsetninger for både ressursutnyttelse og

1 Se vedlegg 1 om prosjektets bakgrunn.

2 Se vedlegg 2 om prosjektets omfang og organisering, vedlegg 13 for dimensjonering og reelt tidsbruk av feltarbeidet og vedlegg 3 om samarbeid med involverte parter i kulturminnevernet og tiltakshaver.

3 Hovedmanuskriptet var ferdig i slutten av 2012. Selv om det siden den gang er gjort endringer og tilføyelser har det ikke vært mulig å drøfte nye resultater og litteratur som omhandler bokas tema i vesentlig grad.

4 Alle radiologiske dateringer er oppgitt med 1 sigma der annet ikke er oppgitt.

5 *Jernvinna i Gråfjellområdet. Gråfjellprosjektet bind I* (Rundberget (red.) 2007), *Elgfangst og bosetning i Gråfjellområdet. Gråfjellprosjektet bind II* (Amundsen, T. (red.) 2007) og *Steinalderundersøkelser ved Rena elv. Gråfjellprosjektet bind III.* (Stene (red.) 2010).

6 Se vedlegg 5 for hvilke naturvitenskapelige analyser og konsulenttjenester som er benyttet.

7 Se vedlegg 4 for utfyllende informasjon om prosjektets overordna tema og problemstilling.

Figur 1.1. Åmot kommune, hvor Gråfjellprosjektets undersøkelsesområder, Gråfjellområdet og Rena elv (OVAS), samt Rødsmoen er avmerket. På Rødsmoen ble det utført utgravninger i årene 1994–1996 (Rødsmoprojektet).

Figure 1.1. Åmot municipality, where the investigation areas of the Gråfjell Project, the Gråfjell area and the Rena River (OVAS), and also Rødsmoen have been marked out. In the years 1994–1996, excavations were carried out at Rødsmoen (The Rødsmo Project).

kulturmøter som har foregått her. *Endring og dynamikk* er tilsvarende premisser. Ulike former for ressursutnyttelse og kulturmøter har avløst hverandre. Endringer kan ha funnet sted som følge av møter mellom ulike grupper og som følge av spenninger innad i samfunn.

Problemstillingene i denne publikasjonen er konsentrert rundt følgende spørsmål:

- Når etablerte mennesker med en agrar kulturtilhørighet seg i området?
- Når ble fangstgropsystemene for elg anlagt, og av hvem – en fangstbefolkning eller jordbrukere?
- Jernproduksjon i middelalderen: Hvem sto bak produksjonen og hvem kontrollerte den?
- Gårdsbosetning i seinmiddelalderen: Hvorfor ble det anlagt en gård i dette skogsområdet?
- Når ble det historisk kjente seterbruket etablert?
- Seinmiddelalderen i Åmot: Var dette en krise- eller omleggingsperiode for lokalsamfunnet?

Undersøkelsene viser at intensiviteten i bruken av landskapet/landskapene har endret seg over tid, og det kan spores markante skifter og brudd i ressursutnyttelse og bosetning i området. Resultatene bidrar til å sette spørsmålsteget ved den nåværende oppfatningen av bosetningsutviklingen og ressursutnyttelsen i distriktet. Spesielt gjelder dette når mennesker med en agrar kulturtilhørighet tok i bruk området, og dessuten når den permanente gårdsbosetningene i elvedalen ble etablert, og hvordan ekspansjonen foregikk (landnåmet). Resultatene bidrar også til å stille spørsmål ved oppfatningen av seinmiddelalderen som en altomfattende kriseperiode. Ikke minst viser undersøkelsene at masse materialet fra dette skogsområdet har potensial til å belyse spørsmål som omhandler overordna sosio-økonomisk forhold i middelalderens Norge.

I kapittel 2 gis det en kort presentasjon av undersøkelsene av boplasser fra steinbrukende tid. Formålet med kapittelet er å gi en bakgrunn for diskusjonen av problemstillingene formulert ovenfor som omhandler de seinere tidsperiodene. Materialet fra eldre jernalder vil bli presentert og diskutert i kapittel 3. Resultatene fra undersøkelsene vil spesielt bli drøftet i forhold til tidligere oppfatninger av ulike etniske grupper og når mennesker med agrar kulturtilknytning etablerte seg i distriktet. Materialet fra eldre jernalder er relativt sparsomt og fragmentarisk, noe framstillingen bærer preg av. I motsetning til de arkeologiske sporene fra eldre jernalder er materialet fra yngre jernalder, middelalderen og

tidlig etterreformatork tid av omfattende karakter, og dette utgjør hovedmaterialet i denne boka. Resultatene fra undersøkelsene av kulturminner tilknyttet jernvinna, fangstanlegg for elg og fra utgravningene i to seterområder blir presentert i kapittel 4. Materialet fra seterområdene vil bli vektlagt. Materialet herfra vil bli beskrevet mer utførlig enn for de andre kulturminnekategoriene, for deretter å bli diskutert om kultursporene kan knyttes til sesongmessig opphold eller fast bosetning – seter eller gård. Dette fordi det ikke var anledning for mer dyptgående analyser angående tematikken i publikasjonen *Elgfangst og bosetning i Gråfjellområdet. Gråfjellprosjektet bind II*. Etter behandlingen av de enkelte kulturminnekategoriene vil resultatene, i kapittel 5, bli diskutert samlet og vurdert i forhold til tidligere kunnskap om bosetning og ressursutnyttelse i Åmot. I dette kapittelet vil også resultatene fra Gråfjellprosjektet bli satt inn i en overordna diskusjon om samfunnsutviklingen, spesielt i middelalderen i Norge. Kapittel 6, «Fra pil og bue til kuler og krutt», gir et resymé av de lange linjene i ressursutnyttelse, bosetning og kulturmøter i Gråfjellområdet og Rena elv.

Åmot kommune er en av landets best registrerte kommuner når det gjelder automatisk fredete kulturminner. Innenfor tiltaksområdene Regionfelt Østlandet (omtalt som Gråfjellområdet, «skyttefeltet» eller «regionfeltet») og «Oversetting over vassdrag (OVAS)» (Rena elv) er det påvist over 3000 kulturminner, hvorav de fleste er automatisk fredete. Før behandlingen av resultatene fra Gråfjellprosjektet vil det videre i dette kapittelet gis en beskrivelse av landskapet i Åmot og undersøkelsesområdene samt en oversikt over registrerte kulturminner og undersøkte kulturminner, hovedsakelig i tabells form.

ÅMOT KOMMUNES TOPOGRAFI

Åmot kommunes topografi representerer en av to hovedlandskapstyper i det store innlandsfylket Hedmark. Nord og nordøst i fylket er det store skog- og fjellområder med tre store dalfører, deriblant Østerdalen, samt Glommas og Renas (Rendalen) dalfører. Her dominerer barskogen med furu og gran. Taigaen, det store barskogbeltet som strekker seg gjennom Nord-Skandinavia og Russland, begynner ved grensa mellom Løten og Elverum. Det finnes spredte jordbruksbygder, gode beiter og setergreider i dette landskapet. De store elvene er fiskerike og har vært viktige for fisket, men også som kommunikasjonsårer i forhistorisk tid. Den andre hovedlandskapstypen i fylket finner vi i sør og sørvest, med sentrale jordbruksbygder på Hedmarken og i Solør.

Figur 1.2. Flyfoto over Rena elv og området for steinalderundersøkelsene (sett mot sør). Rødsmoen ligger til høyre for elva (foto: T. Heibreen).

Figure 1.2. Aerial photograph (facing south) of the river Rena and the area where the Stone Age investigations were conducted. Rødsmoen is located on the right side of the river (photo: T. Heibreen).

Figur 1.3. Flyfoto over setra Bergset, 530–560 moh., som ligger vest i den midtre delen av Gråfjellområdet.

Figure 1.3. Aerial photograph of the shieling Bergset, 530–560 masl., situated to the west of the middle part of the Gråfjell area.

Figur 1.4. Flyfoto over den sørlige delen av Gråfjellområdet, 300–400 moh. Midt i bildet ligger Tjernpytten, og Deisjøen sees i bakgrunnen. Ved disse vannene er det påvist steinalderlokaliteter, hvorav lokaliteten ved Tjernpytten ble utgravd.

Figure 1.4. Aerial photograph of the southern part of the Gråfjell area, 300–400 masl. In the middle of the picture is the 'lake' Tjernpytten, and the lake Deisjøen can be seen in the background. At these lakes, Stone Age sites have been surveyed, among which the site Tjernpytten has been excavated.

Figur 1.5. Vestre Jernskallia, et område som ligger 650–700 moh. i den midtre delen av Gråfjellområdet. Her er det påvist flere røsteplasser på små høydedrag omgitt av gressbevokste våtområder, hvorav noen ble undersøkt.

Figure 1.5. Western Jernskallia, an area lying 650–700 masl. in the mid part of the Gråfjell area. Here, several roasting places were located on small ridges surrounded by grass-covered, wet areas. Some of the roasting places were excavated.

Åmot kommune er en del av Sør-Østerdalsregionen, hvor skogen og lavereliggende høydedrag karakteriserer landskapet. Kommunen grenser til Stor-Elvdal og Rendalen i nord, til Trysil i øst, til Elverum i sør og til Løten, Hamar og Ringsaker i vest. Åmot har fått navn etter stedet hvor de to store elvene Glomma og Rena møtes – åmøtet. Her ligger kommunens sentrum, tettstedet Rena. Kommunen dekker et areal på 1340 km², hvorav skog dekker hele 1009,1 km² (75,3 prosent). De største vassdragene er Glomma og Rena. Betydelige er også Åsta og Hovda på grensa mot Stor-Elvdal, samt Osa og Julussa. To større innsjøer ligger delvis innenfor kommunens grenser, Storsjøen i nord, som elva Rena renner ut fra, og Osensjøen i øst. Slemma har utløp i Osensjøen, mens Søre Osa har sitt utspring her og renner sørvestover til Løpsjøen og Rena elv. Himmelkampens søndre topp på 1060 moh., ved grensa til Ringsaker kommune, er det høyeste fjellet i Åmot, fulgt av Gråfjellet på 1009 moh. De lavestliggende områdene er ved åmøtet på rundt 210 moh. Berggrunnen i kommunen består hovedsakelig av grunnfjell i sørøst og langs østsiden av Rena. I resten av kommunen er grunnfjellet dekket av sparagmitt med striper av kambrosilur langs kantene (Thorsnæs 2009). Jordsmonnet i det meste av distriktet er podsol. Man antar at området ble isfritt rundt 9000–8000 f.Kr. (8850 BP). Åmot har innlandsklima med relativt lite nedbør, kalde vintre, varme somre og betydelige forskjeller mellom dag- og nattetemperaturen i sommerhalvåret.

Det meste av bosetningen ligger langs de nord-sør-gående største elvene Glomma, Rena og Nordre Osa, med en konsentrasjon i og ved tettstedet Rena. Langs elvene går også dagens kommunikasjonsårer. Rørosbanen og rv. 3 går langs Glomma, rv. 215 fra Rena østover langs blant annet Søre Osa til Nordre Osen og videre til Trysil, med vegforbindelse til Femunden og Sverige, og fylkesveg nordover Renavassdraget til Rendalen og Nord-Østerdal. Den eldste bosetningen tilknyttet jordbruk og kommunikasjon i forhistorisk tid ser ut til å ha vært lokalisert på samme sted.

LOKALT LANDSKAP – UNDERSØKELSE SOMRÅDENE

Gråfjellområdet ligger mellom Renadalføret i vest og Slemmaldalen i øst og er omgitt av tre vassdrag: Rena elv i vest, Slemma i øst og Søre Osa i sør. Slemma har utløp i Osensjøen, mens Søre Osa har sitt utspring her og renner sørvestover til Løpsjøen og Rena elv. Terrenget stiger jevnt fra de lavestliggende områdene i sør, ca. 290 moh., til Gråfjellet på 1009 moh. i nord.

Terrenget er relativt flatt i sør og er preget av stedvis tett barskogkledd åsterreng, med innslag av

åpne furumoer omgitt av myrer. Det er flere mindre vann her, hvorav Deisjøen er den største. To elver, Vestre Æra og Østre Æra, har sitt utspring i de store myrområdene midt i regionfeltet og har sitt utløp i Søre Osa. Landskapet i nord er preget av store myrområder, snaufjell, glissen vegetasjon og fjellskog. Gråfjellet ligger her i nordøst og er det høyeste punktet i Gråfjellområdet. Vest for fjellet ligger enkelte vann, hvorav Glesåstjerna og Finnskjøgg-tjerna er de største. Moderne inngrep er nesten fraværende i nordområdet, med unntak av enkelte bygninger etter seter- og skogsdrift, der skogsdriften har vært av begrenset virksomhet. I midtre del av regionfeltet ligger høydedrag som Jernskallen (751 moh.) og Deifjellet (870 moh.) (Risbøl et al. 2002b:8). Når det gjelder topografi, geologi, vegetasjon og spredningen av kulturminner, kan feltet deles i to landskapsområder, et sørlig og et nordlig. De fleste kulturminnene ligger i det søndre landskapsområdet, hvor også variasjonen av kulturminner er størst. Skillet følger grensa for hva som er drivverdig skog i dag.

Elva Rena renner sørover fra den regulerte Storsjøen sør i Rendalen til Løpsjøen. Videre renner elva til tettstedet Rena, hvor den munner ut i Glomma. Strekingen fra Storsjøen til tettstedet Rena er om lag 30 kilometer. Rena elv med Løpsjødammen ble oppdemmet i 1971, og Løpsjøen og Løpet kraftverk ble anlagt. Laveste regulerte vannstand er 234,5 moh., normal vannstand er 235,4 moh., og høyeste regulerte vannstand er 235,5 moh.

Innenfor undersøkelsesområdet ved elva består berggrunnen av sandstein. Det er terrassedannelser på begge sider av elva som er dannet gjennom sedimentering rundt den siste resten av innlandsisen med mektige breelvavsetninger. På vestsiden av elva ligger det noen meget markante grusrygger/rullesteinsåser, «eskere». Oppe på terrassekantene er det tørt. Der vokser det hovedsakelig furu med en undervegetasjon av hvitmose. Nede ved elvebredden er det relativt tett vegetasjon med mye løvtrær og gran. Her vokser det også gress, blomster og urter. På østsiden av elva dominerer grana med innslag av bjørk. Undersøkelsesområdet ligger mellom Gråfjellområdet i øst og Rødsmoen i vest.

Rødsmoprojektet (Kulturhistorisk museum, daværende Universitetets Oldsaksamling) utførte arkeologiske utgravninger på Rødsmoen i årene 1994–1996. Rødsmoen ligger 220–560 moh. Landskapet består hovedsakelig av store furumoer, men den sørligste delen er småkupert med morene, myr og fjell og har en rik vegetasjon dominert av gran-skog (Bergstøl 1997:10).

Nyere tids kulturminner	Antall registrerte	Automatisk fredete kulturminner	Antall registrerte	Antall frigitte
Tuft	185	Steinalderlokalitet	23	7
Rydningrøys	421	Lokalitet med skjørbrent stein	4	1
Dyrkingsspor	12	Kokegrop	11	9
Ildsted	9	Heller	1	–
Brønn	7	Fangstgrop	75	28
Fløtningsanlegg	7	Bogastelle/skytterstilling	7	5
Grenserøys	8	Jernframstillingsplass	109	63
Kullmile	18	Kullgrop	1740	1274
Veg	20	Røsteplass	9	7
Bru	13	Utmarkssmie	3	2
Annet	103	Slaggforekomst	1	1
		Grav	10	3
		Tuft	7	1
		Tjæreframstillingsanlegg	35	13
		Bru (kavlebru, uspesifisert)	19	12
		Hulvei	21	15
I alt registrert	803	I alt registrert/frigitte	2075	1441

Tabell 1.1. Registrerte kulturminner 1999–2003 i Gråfjellområdet (Regionfelt Østlandet og områder knyttet til etableringen av Østerdalen Garnison) og i høyre kolonne antall dispenserte kulturminner i Gråfjellområdet, i alt 1441 automatisk fredete kulturminner (se også vedlegg 1, tabell A1.1).

Table 1.1. Sites and monuments surveyed in the Gråfjell area and by the river Rena 1999–2003 (Regionfelt Østlandet / Regional live firing range and the establishment of Østerdalen garnison / Østerdalen Barracks); in the right column number of sites and monuments that have had their protection from the Norwegian Cultural Heritage Act rescinded in the Gråfjell area, all in all 1441 automatically protected sites and monuments (see also appendix 1, table A1.1).

Type kulturminne	Antall registrerte	Antall frigitte	Kommentar
Boplass – steinalderlokalitet	84	16	
Lokalitet med skjørbrent stein	26	14	
Groptuft	1	0	Delvis undersøkt av Rødsmoprojektet.
Gravhaug	2	0	Tidligere undersøkt av Rødsmoprojektet.
Kullgrop	9	1	
Tjærebrenningsanlegg	5	0	
Totalt	127	31	

Tabell 1.2. Registrerte kulturminner 1999–2003 og dispenserte kulturminner ved Rena elv.

Table 1.2. Sites and monuments surveyed by the river Rena 1999–2003; in the third column the number of sites and monuments that have had their protection from the Norwegian Cultural Heritage Act rescinded.

REGISTRERTE KULTURMINNER I ÅMOT

Åmot er en av landets best registrerte kommuner når det gjelder automatisk fredete kulturminner. Det skyldes Det norske forsvarets aktivitet i kommunen, med opprettelsen av Rena Leir og Rødsmoen øvingsområde på 1990-tallet og deretter etableringen av Østerdalen garnison med Regionfelt Østlandet og flytting av Ingeniørvåpenet til Rena leir og området ved Rena elv på begynnelsen av 2000-tallet. I den forbindelse er det gjennomført tre store registrerings- og utgravningsprosjekt: Rødsmoprojektet fra 1993 til 1997, som utførte både registreringer og utgravninger (Bergstøl 1997, Boaz 1997, Narmo 1997, 2000), Norsk institutt for kulturminneforskning (NIKU) *registreringsprosjekt Gråfjellprosjekt* i perioden 1999–2003 og Kulturhistorisk museums *Gråfjellprosjektet* i tida 2003–2009. Samlet sett har prosjektene undersøkt et område på ca. 335 km², som utgjør omtrent 25 prosent av arealet til Åmot kommune på 1340 km². Rundt 1990 var det kjent ca. 200 automatisk fredete kulturminner. I dag er tallet passert 3600. På Rødsmoen ble det registrert rundt 700 enkeltminner (Narmo 2000:9), og i Gråfjellområdet og ved Rena elv er det registrert rundt 2200 enkeltminner. De fleste kulturminnene kan relateres til jakt og fangst og jernframstilling.

REGISTRERTE OG DISPENSERTE (FRIGITTE) KULTURMINNER I GRÅFJELLOMRÅDET OG VED RENA ELV

Registreringene i tida 1999–2003 omfattet overflaterregistreringer etter synlige kulturminner og prøvestikk etter lokaliteter fra steinbrukende tid både i Gråfjellområdet og langs Rena elv. Det ble totalt registrert et areal på ca. 230 km², og 3005 kulturminner ble påvist. Av de 3005 kulturminnene er 2202 automatisk fredete kulturminner, og 803 er etterreformatriske (Risbøl et al. 2000, 2001, 2002a, 2002b og 2003). De automatisk fredete kulturminnene reflekterer et bredt spekter av aktiviteter gjennom et tidsspenn på rundt 10 000 år, fra steinalderen til og med middelalderen.

I Gråfjellområdet er det registrert totalt 2878 kulturminner, hvorav 2075 er automatisk fredet (tabell 1.1). Blant disse er det registrert lokaliteter fra steinbrukende tid, kulturminner knyttet til fangst, tjære- og jernframstilling, seteranlegg, veifar og graver. Området domineres av kulturminner tilknyttet jernvinna i middelalderen. Kullgroper, røstestplasser og jernframstillingsplasser utgjør om lag 85 prosent av de registrerte kulturminnene.

Innenfor Gråfjellområdet ligger det 13 setre og/eller setergrender, hvorav 4 store seterområder og flere mindre setre, samt noen nedlagte småbruk og gården Rødseter, som var i drift fram til Forsvaret tok over området. De fleste av tuftene, rydningsrøysene, dyrkingssporene, ildstedene og brønnene, registrert som nyere tids kulturminner, ligger i dagens seterområder. Ved Rena elv innenfor «Reguleringsplan for Løpsjøen/Rena elv» ble det registrert 127 automatisk fredete kulturminner (tabell 1.2). De fleste kulturminnene er fra steinbrukende tid.

UNDERSØKTE KULTURMINNER

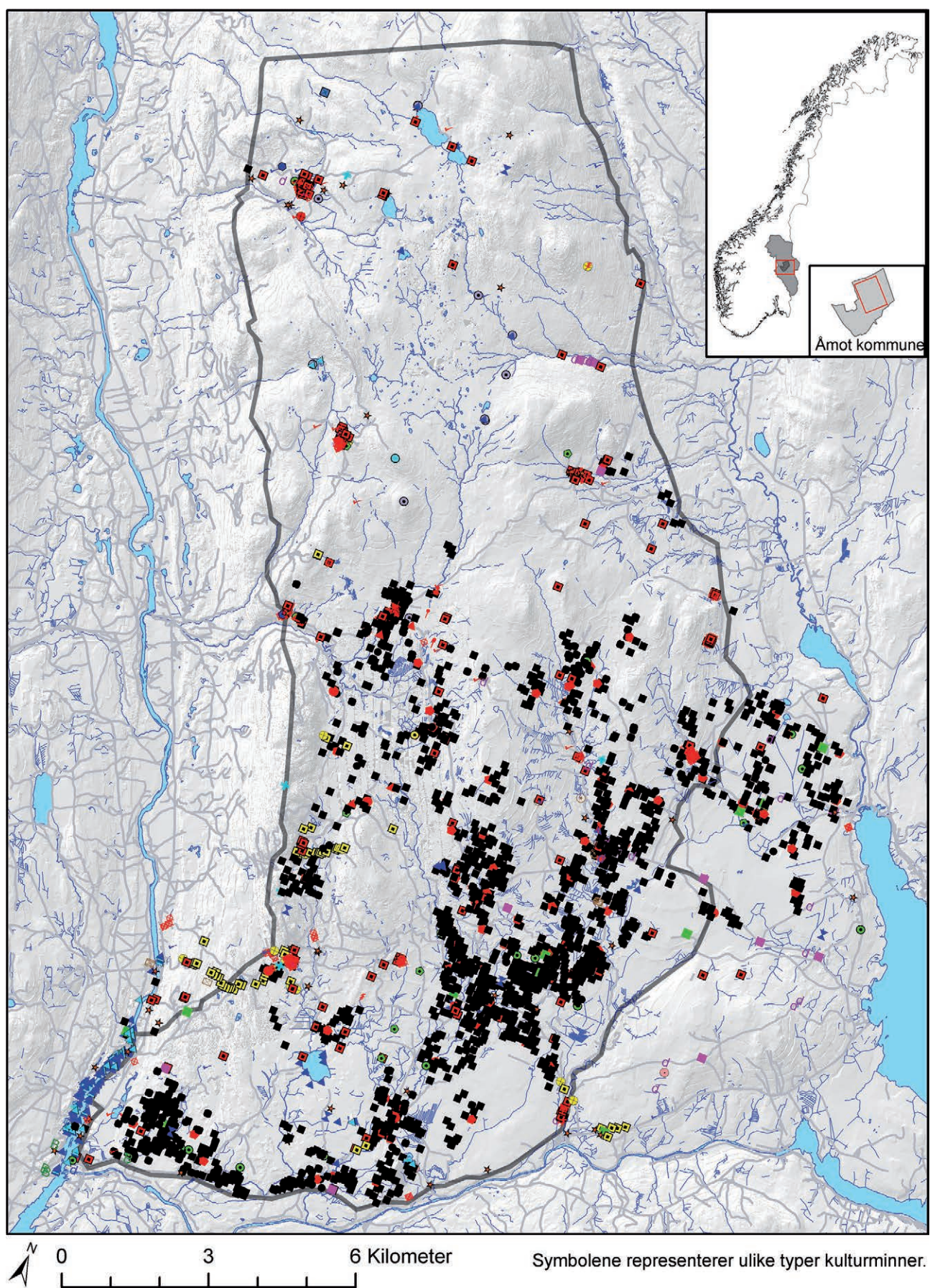
Gråfjellområdet

I Gråfjellområdet ble 447 kulturminner utgravd i årene 2003–2005. Hvilke vurderinger og kriterier som lå til grunn for Gråfjellprosjektets valg av hvilke objekter som skulle undersøkes, og i hvilket omfang, er detaljert beskrevet i prosjektplanen (Amundsen et al. 2003). De viktigste forholdene for utvelgelse var imidlertid om kulturminnene var sjeldne, uvanlige i den konteksten de inngikk i, eller om de var lite utforsket selv om de var kjent i et større omfang.

Det er umulig å påvise alle kulturelle spor ved en registrering. Innenfor skytefeltet og tilgrensende områder er det derfor mange kulturminner som ikke er påvist, selv om registreringene i Gråfjellområdet og ved Rena elv har vært organisert og gjennomført på en usedvanlig profesjonell og systematisk måte. Det var derfor viktig å fokusere på helhet og kulturmiljø. De enkelte objekter i et kulturmiljø er deler av større sammenhenger som står i relasjon til hverandre og de kontekster de inngår i. Riksantikvaren skrev derfor i brev av 13. mars 2003 at «[h]ittil uregistrerte element tilhørende et kulturminneanlegg kan framkomme under arbeidets gang og må således innlemmes i helheten». Kulturminner som ble påvist under Kulturhistorisk museums utgravninger, kunne undersøkes uten dispensasjonsbehandling etter kulturminneloven dersom de lå utenfor områder regulert til vernesoner. Flere kulturminner ble påvist underveis i undersøkelsene, både «tilfeldig» og som en del av undersøkelsene ved bevisste søk etter kulturminner som «burde» finnes i området, for eksempel røstestplasser.

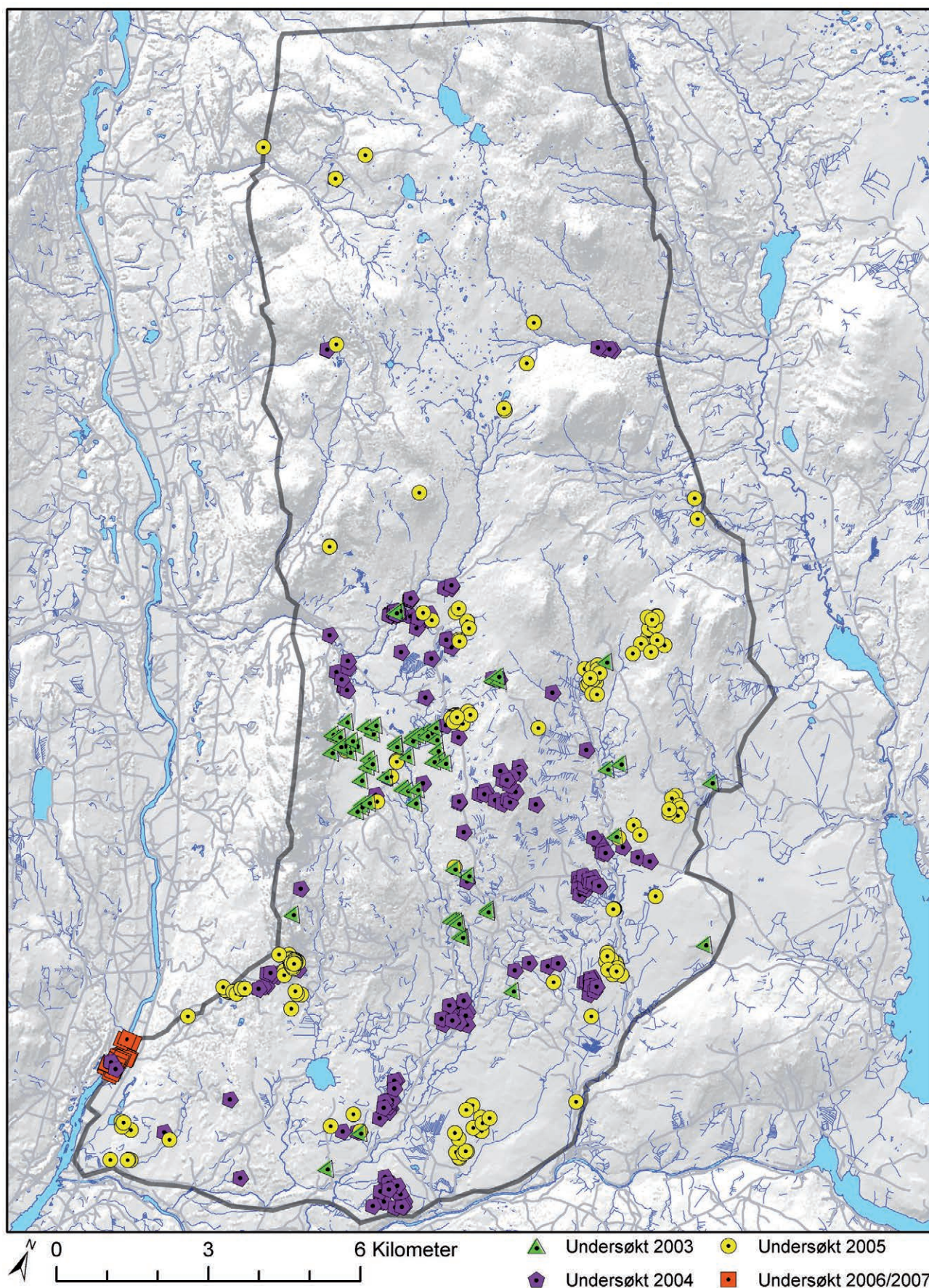
Etter utgravning ble noen kulturminner omdefinert (f.eks. grop registrert som tjærehjell er omdefinert til kullgrop), noen har vist seg å være gjenbrukt til et annet formål (f.eks. er noen fangstgroper gjenbrukt til kullproduksjon), og noen er avskrevet som

Figur 1.6. Registrerte kulturminner ved Rena elv og i Gråfjellområdet i perioden 1999–2003.

Figure 1.6. Sites and monuments surveyed in the Gråfjell area and along the river Rena during the period 1999–2003.

Figur 1.7. Undersøkte kulturminner ved Rena elv og i Gråfjellområdet i perioden 2003–2007.

Figure 1.7. Sites and monuments excavated in the Gråfjell area and at the river Rena during the period 2003–2007.

Type kulturminne	Antall
Steinalderlokalitet	1
Steinalderlokalitet m/kokegrop	2
Kokegrop – enkeltliggende	5
Fangstgrop	34
Kullmile (liggemile)	7
Kullgrop	289
Jernframstillingsplass	39
Røsteplass	28
Tjæregrøfter	4
Hulvei og kavlebru (klopp m.m.)	18
Veirøys/grenserøys	2
Deset Østseter og Rødseter – område med bosetnings- og fossile dyrkingsspor*	2
Avskrevet	16
Sum	447

Tabell 1.3. Undersøkte kulturminner i Gråfjellområdet 2003–2006.

* Det var registrert hustuffer og rydningsrøyser i seterområdet Deset Østseter, og det var registrert rydningsrøyser og steingjerder på et område mellom gårdstunet på Rødseter og setervollen Rødsetervolla, omtalt som «Rødseter-området» i denne publikasjonen. Det ble gitt dispensasjon for disse to områdene som helhet og ikke for de enkelte registrerte objekt, og disse er slik sett ikke synlig i tabellen over dispenserte kulturminner.

Table 1.3. Archaeological sites investigated in the Gråfjell area 2003–2006.

* House platforms / house remains and clearance cairns were surveyed at the shieling Deset Østseter, and clearance cairns and stone fences were surveyed in an area between the farm Rødseter and the shieling at Rødsetervolla, referred to as «the Rødseter area» in this publication. Dispensation was granted for these two areas as a whole and not for each individual object surveyed, and as such, the total number of sites excavated is not shown in the table.

Type lokalitet	Antall registrerte	Antall undersøkte	Resultat etter undersøkelse	Beliggenhet v/elva:	
				Øst	Vest
Boplass	20*	22	24**	11	13
Lokalitet med skjørbrent stein	14	9	0	–	–
Kullgrop	1	1	1	–	1
Avskrevet	–	–	5	–	–
Totalt – lokaliteter	35	32	25***	11	14

Tabell 1.4. Registrerte og undersøkte lokaliteter innenfor OVAS/Rena elv.

* Seksten registrert av NIKU og fire påvist av Gråfjellprosjektet. ** To registrerte lokaliteter som lå nær hverandre på vestsiden og østsiden av elva er etter utgravning behandlet som én lokalitet (NIKU-ID 1045013 og NIKU-ID 1037145 utgjør boplassen Rødstrømmen på vestsiden av elva, og NIKU-ID 1024119 og NIKU-ID 1024120 utgjør boplassen Melvold på østsiden av elva). *** Etter Gråfjellprosjektets undersøkelser innenfor OVAS er det dokumentert 24 lokaliteter fra steinbrukende tid og 1 kullgrop fra middelalderen.

Table 1.4. Sites and monuments surveyed and investigated in the OVAS area/the river Rena.

* Sixteen surveyed by NIKU and four surveyed by the Gråfjell Project. ** Two surveyed sites that were lying in close proximity to one another on the western and eastern side of the river have, following the excavation, been treated as one locality (NIKU-ID 1045013 and NIKU-ID 1037145 represent the site Rødstrømmen on the western part of the river, and NIKU-ID 1024119 and NIKU-ID 1024120 represent the site Melvold on the eastern part of the river). *** After the excavations, there were twenty-four Stone Age sites and one charcoal pit dated to the Middle Ages in the investigation area.

Figur 1.8. *Varden på Gråfjellet, 1009 moh.*

Figure 1.8. *The cairn on the top of the mountain Gråfjellet, 1009 masl.*

naturformasjoner.⁸ Det er viktig å være klar over disse momentene når man sammenlikner tabellene med hvilke kulturminner det er gitt dispensasjon for (tabell 1.1) med de utgravde kulturminnene (tabell 1.3). Dispenserte objekter i de registrerte kulturminnekategoriene gravrøys, skytterstilling/bogastell og smie ble alle avskrevet eller omdefinert etter undersøkelse, slik at disse kulturminnekategoriene ikke er oppført i tabell 1.3.

Rena elv

I årene 2004 og 2006–2007 ble 32 lokaliteter utgravd ved Rena elv. Omfanget av undersøkelsene av lokalitetene varierte, fra noen få prøvestikk til totalundersøkelse. Slik som for undersøkelsene i Gråfjellområdet ble det også langs Rena elv aktivt søkt etter flere lokaliteter parallelt med utgravningene, etter at NIKUs registreringsprosjekt var avsluttet. Noen få lokaliteter ble påvist under feltsesongene 2006–2007.

Lokalitetene som ble undersøkt, var klassifisert som henholdsvis steinalderboplasser og lokaliteter med skjørbrent stein. Etter undersøkelse ble fem lokaliteter avskrevet, mens fem ble omdefinert fra lokalitet med skjørbrent stein til steinalderboplass da det framkom gjenstander. Noen av de registrerte lokalitetene som lå nær hverandre, ble etter undersøkelse behandlet som én lokalitet. Prosjektet foretok prøvestikking mellom allerede registrerte lokaliteter, og fire nye lokaliteter ble påvist.

⁸ Se vedlegg 6 for beskrivelse av registrerte kulturminnekategorier som etter undersøkelse ble avskrevet og omdefinert, samt av kulturminner som er datert til middelalderen og tidlig etterreformatorisk tid som ikke blir behandlet i denne publikasjonen.